

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ І ПРОСТОРУ В НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ ПРО ГОЛОДОМОР

Тетяна Єщенко,

*кандидатка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри
українознавства Львівського національного медичного університету
імені Данила Галицького, членкиня НТШ*

У статті описано мовні засоби вираження категорії тексту «Час», «Простір» в оповіданнях про Голодомор в Україні в 1932-1933 роках, проаналізовано специфіку організації усних текстів фольклорного жанру.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, текст, категорія тексту, континуум, час, простір.

The article describes the linguistic means of expression of the category of the text «Time», «Space» in stories about the Holodomor in Ukraine in 1932-1933, analyzes the specifics of the organization of oral texts of the folk genre.

Keywords: Holodomor-genocide, text, text category, continuum, time, space.

Постановка проблеми. Нині у сучасному мовознавстві проблема текстових категорій активно студіюється у наукових розвідках з лінгвістики тексту і комунікативних граматик. Окремого висвітлення у дисертаційних працях набули питання зв'язності (А. Тараненко, С. Лазаренко), оцінки (І. Онищенко, А. Киричук, інтертекстуальності (В. Рижкова, Р. Чорновол-Ткаченко, С. Киричук), когезії (С. Рибачок), адресата (М. Венгринюк), когерентності (С. Засекін), темпоральності, хронотопу (Т. Голосова, Ю. Обелець), комунікативності (С. Подолкова), натомість і досі відсутні розвідки, які б містили повний і детальний опис континууму в усних словесних цілих, текстах різних стилів і жанрів.

Мета розвідки: описати мовні засоби вираження текстової категорії простору і часу у народних оповідях про Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. (на прикладі Запорізької області). Зазначені тексти тематично охоплюють вкрай зболений відтинок української історії про страшні події, вчинені більшовицькою владою, що тривалий час приховувався, замовчувався і не розголошувався, але є надзвичайно цінним фольклорним матеріалом для вивчення континууму подій, історії нації.

Виклад основного матеріалу. Саме категорія часу і простору уможливає логічну організацію фольклорних текстів народних оповідачів про Голодомор, постає як основна форма буття (для порівняння: у художніх текстах вище згадані категорії можуть набувати модифікацій, переходу одне в одне). Загальновідомо, що простір і час у філософії визначають як форми існування матерії. Зокрема простір характеризує співіснування об'єктів, їх взаємодію, протяжність та структурність матеріальних систем, а час є формою протікання усіх процесів (органічних, механічних, психічних), чинником, що уможливає їх розвиток, рух, певні зміни. Послідовність фактів, подій, що розгортаються у часі і просторі словесного цілого, кваліфікуємо як континуум тексту. Усі складники цього структурного утворення тісно пов'язані між собою. Адже простір – своєрідна реальність, що має впорядкованість й наскрізну організованість.

Географічні назви місць, де розгортаються події, і опис цих місць у текстах-народних оповіданнях окресленої вище тематичної групи репрезентовано в реалістичному плані. Категорія простору співвідносить текст з певною ситуацією, але не з протіканням, з розгортанням її в єдиній часовій площині. Засоби позначення простору в народних оповіданнях про Голодомор можуть змінюватися. Наближене зображення досягається деталізацією, розгорнутим описом

місця, вкрапленнями фрагментів розповіді. Перехід загального плану на перший, від невизначеного простору до конкретно-визначеного і под. сигналізує про межі структурно-змістових фрагментів тексту і сприяє розкриттю теми.

Мовними засобами реалізації просторового континууму у народних оповіданнях про Голодомор є:

1) слова-топоніми, що є назвами географічних об'єктів: українських річок й островів (Дніпро, Хортиця): «Отак легендарна Хортиця приймала в свою землю не воїнів-скіфів, не синів хороброго Запорізького лицарства, що полягли від турецького ятагана. Ні. Це були правнуки, що полягли покірно голодною смертю 1933 року» [6, с. 816]; українських сіл (Андріївка, Балки, Берестове, Веселе, Василівка, Верхня Криниця, Златопіль, Верхня Терса, Федорівка, Малинівка, Миколаївка, Нововасилівка, Новопетрівка, Новоспасівка, Софіївка, Старопетрівка, Троїцьке, Успенівка, Червоне Поле, Хвалибога), українських міст (Мелітополь, Бердянськ, Приморськ, Запоріжжя, Оріхів), українських хуторів (Веселий Гай, Сахно, Ягідний, Веселий Поділ, Луговий, Малі Щербаки, Зелений Гай, Сагайдачний, Веселий). Із усних оповідей свідків Голодомору лунають топоніми, які вже є нашою трагічною історією, адже українці помирили цілими селами: «Люди пухлі, мовчазні, покірливі. Це був кінець лютого. Скрізь почали помирати: у Глобиному, в Борисах, Кодинцівці, Пронозівці, Кагамлиці, Градизьку, Черепахівці, котрої на сьогодні зовсім не існує, - це село вимерло зовсім усе» [6, с. 814]. Чимало назв функціонують в усних оповіданнях як рудименти радянської епохи і віддзеркалюють ідеологічний колорит злочинної влади (хутір Жовтневий, Ленінський, Перше Травня, село Карла Маркса, радгосп «Комінтерн», «Червоне Запоріжжя», комуна Леніна, «Авангард», колгосп імені Чапаєва). Наприклад: «На час голодомору наша сім'я - мати, старші брат і сестра і я проживали в селі Зелене у комуні «Свободний Труд» - це III відділок радгоспу «Ізвестія» [6, с. 849]. Великою частотністю в аналізованих текстах позначене вживання топонімів, що є назвами місць комуністичних злочинів (Сибір, Казахстан, Челябінськ, Північ, Калима): «Полтавщина - це густозаселений і малоземельний край, звідки постійно царський уряд вислав українців до Сибіру, Казахстану, на Далекий Схід. Імперська політика царату дуже позначилась на цьому краї, але ще з більшою жорстокістю цю політику проводив Сталін» [6, с. 812]; «Заможні селян вважали куркулями. Забирали все господарство, зерно, а людей відправляли до Сибіру, у Челябінськ» [6, с. 852]; «Дідусь казав йому: «Йди, Якове, у колхоз, бо підеш у Сибір». Його забрали у Сибір, він не повернувся, там і помер» [6, с. 868]; «Заповнений ешелон від Кременчука відправили на Далекий Схід. Виснаженість, дизентерія» [6, с. 813]; «На станціях у Сибіру вагони закидали камінням підлітки. Із Владивостока пароплавом до Бухти Нагаєвської, на Охотському узбережжі. А потім - вглиб материка - етапом» [6, с. 813]; «Ходили по полях і збирали колоски. За колоски навіть судили. Одна жінка, звали її Федора, за колоски, які знайшли під піччю, відсиділа 9 років. У неї було четверо дітей, які померли з голоду, поки вона сиділа на Півночі в тюрмі» [6, с. 847];

2) лексичні одиниці, що є назвами обмеженого простору: міська лікарня, капличка: «У Мелітополі є міськлікарня. Вона раніше називалася земська (зараз ім. Леніна № 1). Так от, у тій лікарні була капличка, до неї і звозили померлих від голоду» [6, с. 901]; базар, крамниця: «У містечку Гуляйполі голодуючі люди спочатку приходили на базари, тулилися попід ятками, крамницями, біля водопомпи. Вони прохали їсти, плакали або тільки руки простягали до перехожих» [6, с. 875]; ферма: «Батьки, коли переїхали до радгоспу, то там працювали на фермі. Мама нам крадькома приносила інколи макушки і ми її їли» [6, с. 832]; конюшня: «Мій дідусь Гречук бігав туди на спільну конюшню, носив сіно своєму жеребцю, щоб врятувати його, але діда Федосія звинуватили, що він хотів потруїти коней» [6, с. 812]; дитячий притулок: «Слово «приют» обнадіявало кожну матір. Жінки говорили мамі: «Про, віддай в «приют» дітей, бо по-

мруть». І більшість жінок не знали де, у якому «прияті» їхні діти, чи живі самі, але з яким полегшенням зітхали, плакаючи надію, що діти їхні живі» [6, с. 815]; кладовище, цвинтар: «На сільському кладовищі раніше було багато хрестів, на яких датою смерті – 1933 рік» [6, с. 848]; «Ми поклали діда на возик і повезли на цвинтар, який був недалеко від нашої вулиці, тільки треба було в гору тягнути возика, а ми й самі від голоду хитаємось, але дотягли» [6, с. 829]; вулиця: «Це були страшні роки. Жили ми у Веселому на вулиці Леніна. Мені було шість років» [6, с. 848]; станція: «Станція Глоби не була забита бродячим людом. Там був цукровий завод, а це відходи – маляс, жом» [6, с. 814]; «І ось ми приїхали на Дніпробуд на станцію «Шлюзовая», де зараз Критий ринок. Невеликі станційні приміщення і площа – пустир з базарчиком. Крик, суєта і безнадійно сидячий людя, який чекає роботи» [6, с. 815]; завод: «Щоб допомогти родині старший брат ще юнаком влаштувався на роботу на завод, звідки був направлений на практику до міста Харків» [6, с. 817]; «Мама і батько працювали на дротовому заводі простими робочими, нині це завод «Комунар» [6, с. 821]; степ, поле: «Люди, які їздили працювати в степ, голодували. На полі варили сою. Робили задар» [6, с. 825]; посадка: «Мене з братом спасла дика картошка, яка в Менчикурівській посадці росла. З тих пір я біля дому завжди саджу топінамбур, а по іншому - дикую картошку. Ми цілу посадку руками перерили. Ціна такій кропітливій роботі - наші життя» [6, с. 846]; військова частина: «У 1932 році я був посланий у командировку в Нікополь. Там мене одного дня послали до військової частини» [6, с. 820]. Варто зауважити, що радянська мова має у своєму складі численні абрєвіатури і складноскорочені слова (ЗЕРЗ, СОЗ, ДЕК): «Батько працював на ЗЕРЗ, мати час від часу підробляла нагородах поблизу розташованих до Запоріжжя селищ» [6, с. 816]; «У СОЗі все очолювали активісти». Це та невелика частка нероб з агресивною і бандитською психологією, котрі своє особисте господарство не спроможні були вести» [6, с. 812]; «Відправили нас в ДЕКу – це південна частина о. Хортиці. Тут маса люду, ще відчувається голод. Відчуватися він буде і через рік, у 1934 році» [6, с. 815];

3) прийменники просторового значення: під, над, біля, в, при, із, навколо: «Говорили, що український хліб потрібен для експортних поставок, а нам підвезуть з Сибіру. І ніхто тоді не знав, що все буде зовсім інакше» [6, с. 838]; «У 1933 році був колгосп, де проводилася колективна праця на полях» [6, с. 833]; «Під час голодомору 1932-1933 років наша сім'я переїхала з Росії на Україну в с. Красноселівці» [6, с. 964]; «Жінка сказала: «Я із села Жеребець, яке звідсіля за 30 кілометрів [село Жеребець від 1939 року перейменовано в село Кірове. Центр сільради, за 12 кілометрів від райцентру Оріхове Запорізької області. – ред.]. Мій чоловік і двоє дітей померли з голоду, а я покинула хату, в якій нічого не залишилося, прийшла сюди рятувати моє життя від голодної смерті» [6, с. 817]; «Глумилися, вивозили цей буряк і зсипали в гнилу яму біля конюшень» [6, с. 813];

4) назви просторових меж: край, межа, горизонт, обрії: «Кожен ще живим тікав на край світу від презирливого тавра – кулак», «піджулачник», «куркуль». Приховував своє походження, що він – українець, відмовлявся від рідної мови» [6, с. 812];

5) дієслова з просторовою семантикою: знаходиться, міститься, лежати, стояти, сидіти, розміщуватися, розташовуватися, бути, перебувати: «Нам в Балках було децю легше, ніж в інших українських селах, бо вони розташовані серед степу, - пригадує Галина Андріївна. - Поряд були плавні, а там і риба, і птиця» [6, с. 833];

6) слова, що позначають відстань: довжина, далеко, поруч, поряд, близько: «Десь з осені 1932 року на кладовище, від якого ми у той час недалеко жили, попривозили людей, які померли від голоду. Везли їх на возах з різних місць, в тому числі з залізничної станції Мелітополя» [6, с. 902]; «Жили ми на краю Новоуспенівки. Стояло поряд три хати, поруч жили наші родичі – Соляники й Сіривлі» [6, с. 842].

Часовий континуум у художніх текстах-народних оповіданнях про Голодомор менш точний, аніж просторовий, а минулий час ближче читачеві, аніж майбутній.

Попри те, що час має тісний зв'язок з універсальним світовим порядком, він є водночас і суб'єктивованою сутністю, скерованою на людину. Семантичні значення темпоральних одиниць є не лише вузько мовним явищем, у словесному цілому, а й відбивають колективну свідомість носіїв української мови, знання лінгвоспільноти про час. Ця ментальна сутність має три складники (концепт, схемний образ, власне лінгвістичне значення). Аналіз текстів-народних оповідань про Голодомор показав: типові контексти містять лінгвістичні значення часових назв, в яких домінувальним постає когнітивний складник, в якому схемний образ «темпоральність», як слушно зауважує Н. С. Гошилик, «може належати до ядра значення (прямі номінації часу) або до периферії (непрямі номінації)» [4, с. 4]. У мовній картині світу час становить зв'язну царину концептуалізації (домен), сформовану низкою темпоральних концептів, які можна поділити на сенсорні та соціокультурні.

В аналізованих текстах здебільшого так звані сенсорні концепти часу (період часу, минуле, теперішнє, майбутнє) структурують безпосередній феноменологічний досвід, сприйняття часу людиною: «*То були тяжкі роки, згадує Меланія Олександрівна. Голод був нестерпний, голодна смерть ходила по селу*» [6, с. 959]. Про минулі події оповідачі ведуть мову у формах давньоминулого часу (ходив був, робив був), форми з дієслівною зв'язкою бути (складений іменний присудок): «*Це був час, коли люди вже відчували, що наближається страшний голод. Закопували кормовий буряк, картоплю*» [6, с. 813]; «*Це була пора, коли люди бездомні, голодні бродили по селах, просили*» [6, с. 814]; «*Дуже болісно згадувати про страшний період, коли люди були позбавлені хліба*» [6, с. 822]. Минулі події можуть виражатися лексикою, що спеціалізується на вираженні темпоральних ознак (пригадую, пам'ятаю): «*Голод я пам'ятаю, знаю добре ці події. Я вважаю, що в голоді 1932-1933 років винна влада, яка не змогла захистити своїх громадян*» [6, с. 827]. «У лексичних одиницях час постає як співвідносний не тільки зі свідомим рівнем когніції, але з її предконцептуальним рівнем. Засобом структурування останнього є схемні образи ЦИКЛ та ШЛЯХ, співвідносні з повторюваним шаблоном сенсомоторного досвіду сприйняття людиною подій, що відбуваються у часі. Схемний образ ЦИКЛ пов'язує темпоральну реальність з ритмічним повторенням часових відрізків, схемний образ ШЛЯХ втілює бачення часу як прямої секвенції подій. Ці схемні образи є фундаментом концептуальної архітектури темпоральної свідомості індивіда, яка реалізується у системній організації та дискурсивному функціонуванні темпоральних номінацій. Сенсорний концепт ПЕРІОД ЧАСУ, представлений номінаціями проміжку часу, та соціокультурні концепти ДЕНЬ ТИЖНЯ, МІСЯЦЬ, ПОРА РОКУ, СВЯТО, які репрезентують календарні поняття, співвідносні зі схемним образом ЦИКЛ. Сенсорні концепти МИНУЛЕ, ТЕПЕРІШНЄ, МАЙБУТНЄ та соціокультурний концепт ЧАСОВА ТОЧКА базові на схемному образі ШЛЯХ. Схемні образи ЦИКЛ та ШЛЯХ відіграють важливу роль у формуванні конструкційної, конфігураційної, метафоричної, рольової та ситуаційної семантики темпоральних одиниць у дискурсі» [4, с. 4].

До соціокультурних темпоральних концептів народних оповідань про Голодомор варто віднести ті ментальні одиниці, що репрезентують досвід, опосередкований суспільною діяльністю людини: 1) день тижня (не фіксуємо прикладів); 2) час доби: (ранок, день, вечір, ніч): «*Коли дорослі щось із харчів ховали, то завжди робили це глухої темної ночі, щоб не бачили діти*» [6, с. 813]; «*Ночами - з ліхтарем, з галасом - торохтить парокінна підвода з «буксирами», де побував цей погром, та хата лишилась спустошена*» [6, с. 879]; 3) місяць: «*Лютий, березень, квітень, травень, червень 1933-го року, - у ці місяці голодна*

смерть поглинула сотні, тисячі, а потім і мільйони людей» [6, с. 814]; «Ще в жовтні 1932 р. партійно-державна верхівка прийняла холоднокривне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації запасів зерна у хліборобній галузі» [6, с. 834]; 4) рік: «Мені 83 роки. Багато що стерлося з пам'яті, але побачене й пережите в голодоморних 1932-1933 рр. не зітреється з пам'яті ніколи» [6, с. 837]; 5) пора року: «Зима 1932-1933 років була холодною і голодною. Від голоду померло дуже багато людей» [6, с. 824]; «Весною 1934 року маму, безнадійну, відправили в лікарню» [6, с. 815]; 6) свято: «Сусідка, пам'ятаю, зайшла перед Паскою і принесла каші пішоняної миску велику, молозива, відро картоплі дрібненької, хоче їжте або посадить» [6, с. 831]; «У кутку в нас висіла велика ікона «Трійця». Там завжди на Свят-вечір горіла лампадка. Ікону викинули надвір. Підбігла дівчинка Маруся і почала тягти ікону, говорячи: «Та хіба можна Боженьку кидати під ноги. Гріх» [6, с. 813];

7) певну епоху (сталінщина, радянські часи, роки голодомору, доба комунізму). Зазвичай таку інформацію подано з негативними конотаціями, вкрапленнями росіянізмів як чужорідних одиниць, адже так званий «радянський тоталітарний дискурс» був сформований на основі саме російської мови, пор.: «Усім, хто жив під советською владою в Україні, відомо, що в 1932-33 роках Кремлем був заподіяний в Україні великий голод. Наприкінці 1932 і на початку 1933 років почали з'являтися в Запоріжжі обірвані, худі та пухлі люди - українські селяни різного віку» [6, с. 817]; «Важко було в роки голодомору. Люди шукали в мишачих норах колоски, збирали мерзлу картоплю, робили з неї крохмаль» [6, с. 824]; «В голод померли дві тітки, дід з бабою та дядько» [6, с. 841]. Період 1932 – 1933 років в оповідачів зазвичай окреслено з боєм, вдаючись до образних висловів: «час зламаного життя», «роки скорботи», «роки голодної туги», «час бід знаком біди», «гіркий час», «час страти голодом», «час темряви», «час української ночі», «друга війна», «час, коли жити було заборонено», «криваві роки», пор.: «Її старша сестра застала роки Голодомору вже дорослою, мабуть не бажаючи згадувати ті дні, зі сльозами на очах промовила: «Час зламаного життя...», і пішла до хати» [6, с. 838]; «А для країни «ЗЗ» – це криваве клеймо» [6, с.841]; «Моя бабуся називала Голодомор другою війною, але війною людей, які боролися за життя» [6, с. 960]. Окрім цього, датування може бути в аналізованих текстах не лише пряме, а й опосередковане, коли мовці згадують історичних осіб (Йосип Сталін), певну місцевість (село, Україна), назви тогочасних страв (затірка (затируха), колзьяники (коржі з домішкою кользи), плесканчики, коржикі з тирси, круп'яний приварок, ліпеники, мамалига, малай, млинці з домішкою жому, трав'яники, щавляники), слова й усталені вислови, що маркують хронотоп, і притаманні для цієї доби: «чорна дошка», «закон про три колоски», «об'їзди», «буксирники», «комнезаміви», «куркулі», активісти, комсомольці, комуністи, «стукачі», кулаки, підкулачники, «чорні ворони» (спеціальні машини, які збирали померлих від голоду) тощо. Наприклад: «Тільки тепер узнали, що то був штучний голод, умисно зроблений, щоб селянин став на коліна, щоб дужче дякував «дорогому батькові і вчителю», «сизокрилому орлові» Сталіну за щастя жити під сонцем...» [6, с. 879]; «Так уже була відпрацьована ота кривава система, що своєю смертю люди не могли відкупити «свої провини» перед вождем народів» - Сталіним» [6, с. 812]. Вказані опосередковані вербальні одиниці не лише викликають асоціації з певними історичними фактами, датами, а й викликають емоційні відгуки, засудження, не схвалення. Прагматичний складник значення темпоральних одиниць набуває питомої ваги у ситуаціях, що відрізняються від еталонних та потребують наявності в адресата культурно зумовленого знання для правильного розуміння значення відповідної лексичної одиниці. Адже соціально-історичний час «є категорією суб'єктивною, але водночас історичною, тобто змінною у суспільному розвитку людства. За характером зображення хронотопного світоприймання можна вивчати епохи» [5, с. 162].

Висновки. Категорія часу і простору посідає домінуюче місце в концептуально-мовленнєвій, прагматичній і тематично-дискурсивній структурі текстів-оповідань про Голодомор 1932- 1933 рр. Мовними засобами реалізації категорії часу є: 1) слова, словосполучення, які безпосередньо передають семантичне значення часу, а також словосполучення, що позначають дати; 2) назви історичних осіб; 3) номінації історичних епох, реалій; 4) слова на позначення страв, пов'язаних з вказаним вище періодом; 5) усталені вислови, слогани як виразники культурно-часового періоду; 6) граматичні форми минулого часу. Мовними засобами реалізації просторового континууму є: 1) слова, семантичним змістом яких є просторові координати; 2) лексичні одиниці, що є назвами обмеженого простору; 3) прийменники просторового значення; 4) топоніми; 5) назви просторових меж; 6) дієслова з просторовою семантикою; 7) слова, що позначають відстань.

Література

1. Бачишина О. Б. Мовне вираження часу та простору в українській химерній прозі: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 20 с.
2. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. пос. / Т. А. Єщенко. Київ: Академвидав, 2009. 297 с.
3. Єщенко Т. А. Категорія оцінки в текстах-народних оповіданнях про Голодомор (на прикладі Запорізької області) / Т. А. Єщенко // Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму). Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, 2019. С. 52 - 59.
4. Гошилик Н. С. Лексична репрезентація часу в системі сучасної англійської мови та публіцистичному дискурсі: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. 20 с.
5. Копистянська Н. Час і простір у мистецтві слова: монографія / Н. Копистянська. Львів: Паіс, 2012. 344 с.
6. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / наук. ред. проф. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Дике поле, 2008. 1080 с.

УДК 811.161.272:323.1:316.347

МОВА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ САМОІДЕНТИЧНОСТІ НАРОДУ

Віталій Жадько,

*доктор філософських наук, професор, професор кафедри
суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету*

У статті обґрунтовується визначальна роль рідної мови для формування самоідентичності людини й народу. На цій основі здійснюється порівняння суб'єктивних іменників в українській і російській мовах, доводиться їх суттєва відмінність в напрямку соціокультурних та світоглядних орієнтацій, робиться висновок про те, що це різні народи.

Ключові слова: народ, мова, ідентичність, світогляд

Abstract. The article substantiates the decisive role of the native language for the formation of self-identity of man and people. On this basis, the comparison of subjective nouns in the Ukrainian and Russian languages, their significant difference in the direction of socio-cultural orientations, the conclusion that they are different peoples.

Keywords: people, language, identity, worldview.